

רעיון בפרשה

נתנאל אוירבך

פרשת משפטים: גניבה בצחוק

מעשה שהיה באחת מהשיבות התיכוניות, שבחודש אדר בו נוהגים להרבות בשמחה¹ החליטו הנערים הבוגרים לקחת באישון לילה את הנעליים של הצעירים ולתלות אותן על חבל גבוה. ויהי בוקר, הנערים הצעירים התעוררו לתפילה וגילו להפתעתם שנגנבו להם הנעליים. הנערים הבוגרים צחקו וטענו שלא התכוונו לגנוב את הנעליים אלא להתל בנערים הצעירים כחלק מקיום מצוות החודש להרבות בשמחה.²

מעשה זה קורה מידי שנה בכל בית יהודי בחג הפסח בליל-הסדר, אז מנהג ישראל לחטוף את מצת האפיקומן מעורך הסדר, לקיים את דברי חז"ל: "חוטפין מצות בלילי פסחים, בשביל תינוקות שלא ישנו"³, כאשר יש המפרשים שמדובר על גניבה דרך שחוק.⁴

אלו הם אירועי גניבה בדרך שחוק והיתול, אבל יש גם אירועי גניבה למטרות חינוכיות כגון הורים ומורים שמעלימים חפץ מהילד למטרות חינוכיות שונות.⁵ האם מעשים אלו מותרים? האם יש בכך מעשה גניבה, או שמא כיון שמדובר על דרך שחוק והשבת החפץ הנגנב הדבר מותר?

בפרשת השבוע אנו מוזהרים על איסור גניבה בצורות שונות, כגון גניבת נפשות⁶ וגניבת חפצים.⁷ האם יש איסור לגנוב חפץ מחברו, כאשר אין הכוונה לקחת את החפץ לצמיתות כמו כל גניבה, אלא הלקיחה נועדה למטרות שונות, כמו להתל בו, לצער אותו או לחנך אותו, כאשר לאחר זמן מסוים הגנב יחזיר את החפץ? חז"ל למדו מדברי הפסוק "לא תִּגְנְבוּ"⁸ שיש איסור לגנוב על-מנת לצער את חברו ולהטרידו.⁹

לדעת הרמב"ם¹⁰ האיסור הוא גם במקרה בו הגנב משיב לחברו את החפץ לאחר זמן. אולם, יש מהראשונים שתמחו על הסבר זה, שכן מעשים בכל יום שאדם לוקח חפץ לחברו כדי לצער אותו או להתל בו ולאחר-מכן משיב לו את החפץ, ולא יתכן שכולנו עוברים על איסור גניבה. לדבריהם, האיסור הוא רק כאשר הגנב משאיר את החפץ ברשותו לצמיתות.¹¹ להלכה, פסק השולחן ערוך¹² כדברי הרמב"ם שהאיסור לגנוב הוא גם על-מנת להחזיר.¹³

מדוע אכן יש איסור לגנוב על-מנת להחזיר, לגנוב על-מנת לצער את חברו ולהשיב לו את החפץ, הרי בשונה מגניבה רגילה בה הגנב לוקח את החפץ לצמיתות כאן החפץ שב לבעליו?

כדי לענות על שאלה זו, עלינו לפנות לסתירה בדברי הרמב"ם - בספר המצוות¹⁴ שלו כתב הרמב"ם שהגונב חפץ מחברו כדי ללעוג לו או לצער אותו וכוונתו להשיב לו את החפץ לאחר זמן, הרי זה איסור מהתורה, ואילו בספר

¹ תענית (כט ע"א).

² שו"ת שמרו משפט (ח"ב סימן עו).

³ פסחים (קט ע"א).

⁴ רשב"ם (פסחים קט ע"א ד"ה חוטפין); נימוקי יוסף (שם ד"ה חוטפין); רמב"ם (הלי חמץ ומצה פ"ז ה"ג). יש שהביאו פירוש נוסף למילה 'חוטפין' היינו עושים פעולות לעורר התינוקות, כגון ממחרים לאכול או מבגדים את קערת הסדר, ראו: רש"י (פסחים קט ע"א ד"ה חוטפין); פסקי הרי"ד (שם ד"ה קליות); רבי יהודה אלמדארי (שם ד"ה חוטפין); הערוך (ערך תמנא); ראבי"ה (סימן תקכה); ראב"ד (הלי חמץ ומצה פ"ז ה"ג); שער הציון (סימן תעב ס"ק ב). ויש שהביאו את שני הפירושים, ראו: מאירי (פסחים קח ע"ב ד"ה התינוקות); רבינו יהונתן מלונל (פסחים קט ע"א ד"ה חטפי); מהר"ם חלאווה (שם ד"ה חוטפין); רבינו ירוחם (תולדות אדם וחוה נתיב ה ח"ד דף מג טור א); חק יעקב (סימן תעב ס"ק ב).

⁵ ראו: פתחי חושן (גניבה ואונאה פ"א הערה יז); שו"ת בני בני (ח"ב סימן מז).

⁶ שמות (כא, טז): "וְגָנַב אִישׁ וּמִכְרוֹ".

⁷ שמות (כא, לו): "כִּי יִגְנַב אִישׁ שׂוֹר אוֹ שֶׁה".

⁸ ויקרא (יט, יא).

⁹ בבא מציעא (סא ע"ב).

¹⁰ רמב"ם (ספר המצוות, לא-תעשה רמד; הלי גניבה פ"א ה"ב). כ"כ: רבינו יונה (שערי תשובה, שער ג אות פה); החינוך (מצווה רכד).

¹¹ שיטה מקובצת (בבא מציעא סא ע"ב); ריטב"א (שם ד"ה לא תגנוב).

¹² שולחן ערוך (חור"מ סימן שמח סעיף א).

¹³ קצות החושן (סימן שמח ס"ק א).

¹⁴ רמב"ם (ספר המצוות, לא-תעשה רמד).

רעיון בפרשה

נתנאל אוירבך

ההלכות שלו¹⁵ כתב שמדין תורה אין איסור לגנוב על-מנת להחזיר אלא שאין לעשות כן "שלא ירגיל עצמו בכך", היינו איסור דרבנן בלבד.¹⁶

יש הסוברים שאכן מדובר על איסור מהתורה הכלול באיסור גניבה, והרמב"ם רק נותן לכך טעם כדי לקרב את האיסור אל השכל.¹⁷ ויש שסברו שהגונב חפץ מחבירו על-מנת להחזיר עובר על איסור דרבנן בלבד, שכן מדין תורה רק הגונב חפץ ואינו מתכוון להשיבו לבעליו לצמיתות עובר על איסור.¹⁸

לפי הסבר זה שמדובר על איסור דרבנן, הסביר הרב אלטר שאול פפר¹⁹ את הוויכוח בין רבן גמליאל והקיסר,²⁰ שזה האחרון האשים שהקב"ה גנב שכן הוא הפיל תרדמה על אדם הראשון וגנב לו את הצלע. על כך ענה לו רבן גמליאל, שהקב"ה אמנם לקח לאדם את הצלע אך החזיר לו אותה בדמות אישה טובה. וקשה, הרי כעת למדנו שאסור לגנוב על-מנת להחזיר, אי"כ מה תשובה היא זו שהקב"ה לקח מהאדם את הצלע על-מנת להחזיר לו אותה בדמות אישה? אם נבין שאיסור גניבה על-מנת להחזיר הוא איסור דרבנן כדי שהאדם לא יתרגל לגנוב, הרי שסיבה זו לא שייכת אלא בבני-אדם ולא ביחס להקב"ה. לכן, הקב"ה יכול היה ליטול את הצלע מאדם הראשון ולהחזיר לו ולא עבר בכך על איסור 'לא תגנובו' בגניבה על-מנת להחזיר.

מחלוקת זו, האם אכן יש איסור תורה על האדם הגונב מחברו חפץ במטרה להחזיר לו אותו לאחר זמן, תלויה בשאלת היחס בין המעשה למחשבה.²¹ כלומר, גנב רגיל הגונב חפץ אינו מתכוון להשיבו כלל, הוא מעוניין בחפץ עצמו. המעשה שלו מוגדר מעשה גניבה שכן כוונתו לגניבה מוחלטת. אולם, הגונב חפץ מחברו רק כדי לצער אותו או ללעוג לו, אין כוונתו ליטול את החפץ לעצמו לצמיתות אלא רק לצער את חברו ולאחר-כן הוא ישיב לו את החפץ. כאן ישנו פער בין המעשה הדומה למעשה גניבה לבין המחשבה והכוונה שאינו מעוניין בחפץ עצמו.

כאן נעוצה המחלוקת - אם הגדרת גניבה היא בעצם מעשה לקיחת חפץ מבעליו, ללא כל התחשבות בכוונתו, הרי שהלוקח חפץ מחברו ייחשב לגנב מהתורה גם שכוונתו רק לצער או ללעוג לחברו ולהשיב את החפץ. אך אם הגדרת גניבה מהתורה היא לקחת חפץ מחברו שכוונתו לא להחזיר לו כלל, הרי שהלוקח חפץ מחברו על-מנת להשיב לו אינו עושה מעשה גניבה ולא נוכל לחייבו על כך מהתורה אלא רק מדרבנן.

לאור דברים אלו, אדם הלוקח חפץ מחברו כשמטרתו לצער אותו, ללעוג לו וכדומה, כיון שכוונתו רעה, לכל הפחות הוא עובר על איסור דרבנן. אבל מה יהיה הדין במקרה שאדם לוקח חפץ מחברו ואין כוונתו רעה לצער את חברו או ללעוג לו, אלא כוונתו לטובה, לחנך אותו בדרך הישרה לשמירת חפציו, האם מעשה זה יהיה מותר לחלוטין? אדם שהוא ממזר אינו יכול לשאת אישה מקהל ישראל ואם עשה כן גם בניו ממזרים, כך שאין לו תקנה לעולם. אך בגמרא²² הובאה הצעה מעניינת לשבור את מעגל הקסמים הזה - הממזר יגנוב וכיון שלא יהיה לו לשלם הוא יימכר לעבד, שם יישא שפחה, הבן שיוולד יהיה עבד, האדון ישחרר אותו מהעבדות ועתה הבן המשוחרר יכול לשאת אישה מקהל ישראל.

¹⁵ רמב"ם (הל' גניבה פ"א ה"ב).

¹⁶ לשאלה זו, האם הגונב על-מנת להשיב את החפץ לבעליו עובר על איסור תורה ככל גנב או על איסור דרבנן, השלכות שונות שהמכנה המשותף בניהן הוא האם הוא ככל גנב או יש עליו רק חיוב תשלום, לדוגמה: האם הוא רשע ופסול לעדות, ראו: שו"ת מהרי"ט (ח"ב חו"מ סימן צ). האם הוא ככל גנב החייב באונסי החפץ שגנב, ראו: קצות החושן (סימן שמח ס"ק א); דברי חיים (דיני גניבה סימן א); טבעות החושן (סימן שמח); תורה תמימה (ויקרא יט, יא הערה ס); שו"ת אפרקסתא דעניא (ח"ד חו"מ סימן שטו); חזו"א (בבא קמא סימן כ ס"ק ד); הרב שמואל רוזובסקי (זכרון שמואל, מכתבים סימן יז ד"ה ועיין; חידושים בבא מציעא סימן כה); אבי עזרי (הל' גזילה פ"ג ה"א). האם גוי חייב בכך כאחת משבע מצוותיו, ראו: הרב יוסף ענגיל (בן פורת, ח"ב סימן ג אות ג).

¹⁷ כדברי הרמב"ם (תשובות הרמב"ם, מהודרת בלאו סימן רנב): "שכוונתי בכל החיבור הזה לקרב הדין אל השכל או אל דרך הרוב". ראו: יד המלך (הל' גניבה פ"א ה"ב); חסדי דוד (בבא קמא פ"י ה"ט"ו); שולחן ערוך הרב (חוי"מ קונטרס אחרון גזלה וגניבה הערה ב); רי"ד סולובייצ'יק (רשימות שיעורים, בבא קמא סב ע"ב); שו"ת יביע אומר (ח"ח יו"ד סימן יג אות ו).

¹⁸ לחם משנה (הל' גניבה פ"א ה"א); הרב חיים מוולאז'ין (שו"ת חוט המשולש, ח"א סימן יז ד"ה ומה שכתב); משכנות הרועים (מערכת אות גימל, אות לג); חתם סופר (בבא מציעא סא ע"ב ד"ה לא תגנובו); חידושי הרי"ם (חו"מ סימן שמח ס"ק ג); בנין אפרים (סימן כו).

¹⁹ שו"ת אבני זכרון (ח"ב סימן פט).

²⁰ סנהדרין (לט ע"א).

²¹ הרב יוסף ענגיל (בן פורת, ח"ב סימן ג אות ג); טבעות החושן (סימן שמח).

²² קידושין (סט ע"א).

רעיון בפרשה

נתנאל אוירבך

ונשאלת השאלה, כיצד הובאה הצעה כזו לגנוב?

זאת ועוד, בגמרא²³ מובא שאיוב "היה גוזל שדה מיתומים ומשביחה ומחזירה להן". ושאל הרב אברהם חיים שור,²⁴

כיצד מותר לגנוב על-מנת להשביח את השדה, הרי למדנו שאסור לגנוב על-מנת להחזיר?

את התשובה לשני המקרים הללו מספק המאירי,²⁵ ולדבריו אין כל איסור אפילו מדרבנן במקרה וכוונת האדם לטובה, הן לגבי ממזר שכוונתו לטובה שבנו לא יהיה ממזר ולכן מותר לו לגנוב, והן לגבי גניבת שדה על-מנת להשביחה לתוספת יוקר לחברו, "שכל שעל צד כוונה טובה מותר הוא".²⁶

בכך ניתן להסביר את מעשיו של אביי, שהיה מקבל דרישת שלום משיבה של מעלה כל ערב שבת, ואילו אבא אומנא שהיה מקיז דם היה מקבל דרישת שלום כל יום.²⁷ אביי שלח את תלמידיו לגנוב חפצים יקרי ערך מביתו של אבא אומנא, כדי לבדוק אותו האם הוא יחשוד בהם. וקשה, הרי למדנו שאסור לגנוב גם על-מנת להחזיר? התשובה היא כאמור, כאשר הכוונה טובה, ללמוד ממעשיו של אבא אומנא ולדבוק בו, מותר הדבר לגמרי.²⁸

השלכה מעשית וכואבת מגישה זו מובאת בספר חסידים²⁹ אודות אבא זקן שבניו היו גונבים ממנו את רכושו. מרוב זקנותו הוא לא שם לב לכך ואף לא האמין לאחד הבנים שגילה לו את הגניבות החוזרות ונשנות. הבן חס על רכושו של אביו והחליט לגנוב את כל הכסף של האבא:

שאם לא אקח לו, הם יגנבו הכל ויישאר אבי ערום מבלי כל ויהיה לביזיון. מוטב לגנוב לאבי על מנת כשיהא

עני לפרנסו ולשמור לאבי כשיישאר אבי ריק מממונו שיגנבו לו.

מכאן נלמד אודות אדם חולה או זקן שאינו יכול לפרנס את עצמו או שאינו בדעת צלולה שרשאים בני המשפחה ליטול את הכסף שלו שלא מדעתו במטרה לפרנס אותו כראוי.³⁰

משלל דוגמאות אלו נראה, שאמנם הגנוב מחברו על-מנת להחזיר עובר על איסור, אך זהו כאשר כוונתו לרעה, על-מנת לצער או ללעוג לחברו, אך הגנוב מחברו על-מנת להחזיר לו את הגניבה וכל כוונתו לטובה, הדבר מותר לחלוטין. אולם, יש שמיאנו בכך וטענו שכל לקיחת חפץ מחברו גם כאשר הכוונה טובה ועילאית הדבר אסור, שכן הגדרת גניבה אינה תלויה בכוונת האדם אלא בעצם מעשה נטילת חפץ או ממון מחברו ללא ידיעתו.³¹ ניתן להביא לכך ראיה מרחל אימנו שגנבה את הטרפים של אביה,³² וביאר רש"י³³ שכוונתה הייתה לטובה לאביה שיפרוש מעבודה זרה, ובכל מקרה היא נענשה על כך.³⁴

ההשלכה המעשית ממחלוקת זו היא בשאלה האם מותר להורים או מורים לקחת חפץ מילד ללא ידיעתו כשהמטרה היא מטרה חינוכית, ולאחר מכן להחזיר לו את החפץ? אם האיסור לגנוב על-מנת להחזיר הוא רק כשהכוונה לרעה,

²³ בבא בתרא (טז ע"א).

²⁴ תורת חיים (בבא בתרא טז ע"א ד"ה מלמד).

²⁵ מאירי (בבא בתרא טז ע"א ד"ה יש).

²⁶ ריטב"א (בבא בתרא ה ע"א ד"ה רוניא); תוספות רי"ד (קידושין סט ע"א ד"ה דמנסיב); שו"ת עונג יום טוב (סימן מח). לביאורים שונים בשתי סוגיות אלו - יש שכתבו שאיוב לא היה יהודי ולכן מותר לו לגנוב על-מנת להחזיר, ראו: יד רמה (בבא בתרא טז ע"א סימן קצט); פני שלמה (בבא בתרא טז ע"א); קובץ שיעורים (בבא בתרא אות סג). לביאורים נוספים, ראו: תוספות רבינו שמואל (שיטת הקדמונים, קידושין סט ע"א); תוספות הרא"ש (שם ד"ה זיל); הנצי"ב (העמק שאלה, שאילתא ד סוף אות ה; מרומי שדה, קידושין סט ע"א ד"ה וא"ל); הרב נחום פרצוביץ (בבא בתרא טז ע"א).

²⁷ תענית (כא ע"ב-כב ע"א).

²⁸ לביאורים נוספים במעשה זה, ראו: שפת אמת (תענית כב ע"א ד"ה בגמי); בן יהוידע (שם); הרב יעקב עמדין (הגהות היעב"ץ, תענית כב ע"א); בירת מגדל עוז, עליית הדן לכף זכות, ד"ה וכאן הבן).

²⁹ ספר חסידים (סימן תקפה). ראו גם: שדי חמד (ח"ב כללים פאת השדה מערכת הגימל סימן ה).

³⁰ פתחי חושן (ח"ד הל' גניבה ואונאה פ"א ס"ק טז).

³¹ מדרש (תנחומא פרשת נח אות ד); שאילתות דרב אחאי (פרשת נח שאילתא ד); רבינו יונה (שערי תשובה, שער ג אות פה); שו"ת חכם צבי (סימן כו); החיד"א (מראית העין, בבא מציעא סא ע"א ד"ה לא תגנובו) בשם הרב עיון יעקב; הרב ירוחם פישל פרלא (ביאור לספחמ"צ של רש"י, עשה יט).

³² בראשית (לא, יט).

³³ רש"י (בראשית לא, יט). ראו גם: רבינו בחיי (שם) בשם רבינו חננאל.

³⁴ זוהר (בראשית קסד ע"ב).

רעיון בפרשה

נתנאל אוירבך

אזי כאשר הכוונה לטובה אין כל איסור.³⁵ אך אם האיסור כולל כל מעשה לקיחת חפץ מחברו ללא כל תלות בכוונה, הרי שהדבר ייאסר.

נחזור לליל-הסדר, בו מנהג ישראל לקחת את האפיקומן מעורך הסדר ללא ידיעתו ולהחזיר לו "חוטפין מצות בלילי פסחים". כיצד הותר הדבר, הרי למדנו שאסור לגנוב אף על-מנת להחזיר?

הרב חיים דוד הלוי הסביר מנהג זה, ולדבריו "אין בגניבת האפיקומן שום צד איסור של גניבה, שכן אין שום כוונה לצער את עורך הסדר ואף לא לשחוק עליו".³⁶ אך הוא הוסיף, שכל זה כאשר בני הבית הם החוטפים את האפיקומן מראש המשפחה ואף יכולים לבקש ממנו מתנות עבורו, כי ראש המשפחה מספק להם את כל צורכם כל השנה ושמח לתת להם מתנות, "אבל גניבת האפיקומן ע"י זרים, וסחיטת הבטחת מתנה מעורך הסדר יש בה... צד איסור", שכן עורך הסדר מתבייש לסרב להם וזוהי סחיטה.

³⁵ פתחי חושן (גניבה ואונאה פ"א הערה יז).

³⁶ שו"ת עשה לך רב (ח"ו סימן לה).